

تأثیر دینداری بر اعتماد فرا تحلیل پژوهش‌های ده سال اخیر در ایران

ابوتراب طالبی^{۱*}، زینب حاجیلو^۲

(تاریخ دریافت: ۹۱/۱۲/۲۳، تاریخ پذیرش: ۹۲/۲/۲۴)

چکیده

هدف مقاله حاضر، بررسی رابطه دینداری و اعتماد در ایران از طریق فراتحلیل پژوهش‌های انجام گرفته است. به همین منظور، از بین سندهای پژوهشی موجود در دانشگاه‌های تهران، شهید بهشتی، علامه طباطبایی و تربیت مدرس - که در بازه زمانی ده سال اخیر انجام گرفته است - از هجده سند پژوهشی به دست آمده، شانزده مورد شرایط ورود به فراتحلیل را یافتند. بر این اساس، جامعه آماری تحقیق ۸۲۴۵ نفر از گروه‌های مختلف مردم ایران هستند. نتایج حاصل از ترکیب یافته‌های مطالعات و بررسی ضرایب اثر نشان می‌دهد بین «دینداری و اعتماد» رابطه معناداری وجود دارد و شدت این رابطه به طور متوسط حدود ۰/۴ گزارش شده است. این یافته فرضیه اصلی تحقیق را تأیید می‌کند. همچنین، فرضیه دیگر این مقاله، تأثیر به کارگیری «آزمون‌های آماری» متفاوت بر نتایج به دست آمده از «هم‌بستگی دینداری و اعتماد» است. نتایج گویای این است که به کارگیری آزمون‌های آماری متفاوت بر مقدار هم‌بستگی به دست آمده از «دینداری و اعتماد» تأثیری ندارد. فرضیه «گروه‌های نمونه» بر مقدار «هم‌بستگی دینداری و اعتماد» در نتیجه تحلیل واریانس غیرمعنادار بود و فرضیه رد شد.

* tatalebi@yahoo.com

۱. استادیار جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی

۲. کارشناس ارشد برنامه ریزی رفاه دانشگاه علامه طباطبایی

فرضیه تأثیر «میدان مطالعاتی» بر «هم‌بستگی اعتماد و دینداری» به دست آمده در نتیجه تحلیل واریانس نیز غیرمعنادار بود. بنابراین، دینداری - صرف نظر از عوامل زمینه‌ای تحقیق مانند گروه‌های نمونه، میدان مطالعاتی و آزمون‌های آماری به کاررفته در تحقیقات - بر چگونگی اعتماد افراد تأثیر مستقیم دارد.

واژه‌های کلیدی: فراتحلیل، دینداری، اعتماد، تعهد اجتماعی، هنجارهای عمل متقابل، پیوند اجتماعی، قوم‌گرایی.

۱. طرح مسئله

بررسی پژوهش‌های انجام شده در دهه گذشته نشان می‌دهد مسئله اعتماد جایگاه مهمی در مطالعات اجتماعی پیدا کرده است. در روابط انسانی، اعتماد حضوری دائمی و گریزناپذیر دارد و بدون آن، برقراری روابط اجتماعی پایدار امکان‌پذیر نیست. انسان‌ها بدون پیوند با یکدیگر، بدون همکاری متقابل و داشتن پیوستگی‌های بادوام نمی‌توانند زندگی کنند.

مرور مطالب رسانه‌های جمعی، گفت‌وگوهای روزمره مردم و مطالعات پیشین مؤید این است که اعتماد در جامعه ایران وضع نگران‌کننده‌ای دارد. مطالعات پیشین نشان می‌دهد صورت‌های مختلف اعتماد در ایران (اعتماد بین‌شخصی، اعتماد نهادی و اعتماد اخلاقی به نخبگان) با تغییرات جدی روبه‌روست. برای مثال، اعتماد به عملکرد و پایداری به ارزش‌های اخلاقی بیش از پیش نفی می‌شود (محسنی، ۱۳۷۵؛ اسماعیلی، ۱۳۷۹؛ طالبی، ۱۳۷۹). همچنین، داده‌های مندرج در دو موج بررسی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان مؤید بی‌اعتمادی مردم به مدیران دولتی است. برای نمونه، براساس پژوهش ملی سال ۱۳۸۲، اعتماد به مدیران دولتی در بین پاسخ‌گویان حدود ۲۱ درصد زیاد، ولی حدود ۳۴ درصد کم بوده است (داده‌های پژوهش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، ۱۳۸۲). در تحقیق ملی سال ۱۳۷۹ نیز بیش از ۶۰ درصد مردم معتقد بودند قانون در مورد مردم و مسئولان یکسان اجرا نمی‌شود (همان، ۱۳۷۹).

با توجه به آنچه گفته شد، بررسی عوامل مؤثر بر اعتماد در ایران اهمیت زیادی دارد. یکی از مؤلفه‌های اصلی مؤثر در شکل‌گیری اعتماد - که کمتر به آن توجه شده - عوامل فرهنگی، ایدئولوژیک، اخلاقی و مذهبی است. نظام‌های اخلاقی و مذهبی الگوهای رفتاری

پیش‌بینی‌پذیری را ایجاد می‌کنند. در جامعه ایران با پیشینه مذهبی عمیقی که دارد، نقش آموزه‌های مذهبی در تحلیل زندگی اجتماعی و تعاملات بین‌فردی اهمیت و ضرورت دارد. آموزه‌های مذهبی می‌توانند ضمانت اجرایی و تعهد به وظایف نقشی را پدید آورند. ادیانی که در آموزه‌های خود دعوت به همکاری، اعتماد به برابری انسان‌ها و پایبندی به وظایف به‌عنوان تکلیف فردی را مطرح می‌کنند و ثواب و عقاب الهی را ضمانت اجرایی آن می‌دانند، نقش مهمی در جهت‌گیری و نوع تعامل فرد در عرصه اجتماع دارند.

با توجه به اینکه اکثریت مردم ایران دیندار هستند و دین در زندگی اجتماعی آنان نقش گسترده‌ای دارد، بررسی رابطه بین دینداری و اعتماد برای شناخت سازکار زندگی و تعاملات اجتماعی مردم ضروری است. براساس این، هدف مقاله حاضر عبارت‌اند از:

۱. شناخت رابطه بین دینداری و اعتماد در بین ایرانیان؛

۲. شناخت منطق هم‌بستگی دینداری و اعتماد در تحقیقات انجام‌شده و انجام فراتحلیل برای فهم اینکه تا چه اندازه رابطه کشف‌شده بین دینداری و اعتماد در تحقیقات قبلی از شرایط زمینه‌ای مانند محیط جغرافیایی و جمعیتی و شباهت در ابزار اندازه‌گیری در اعلام هم‌بستگی دو متغیر متأثر هستند.

۲. چارچوب نظری

زندگی و فعالیت‌های اجتماعی تحت تأثیر ارزش‌ها و اعتقادات کنشگران اجتماعی است. بنابراین، دین نظام یا جهان‌بینی اخلاقی و معرفتی در میان معتقدان است که الگوهای کنش و جهت‌گیری نسبت به دیگران را تحت تأثیر قرار می‌دهد. درواقع، اعتماد و تعهد به انجام دادن وظایف نقشی مرهون نظام باور و اعتقادی است که دین به فرد می‌دهد و مبنای هنجارهای عمل اجتماعی نیز قرار می‌گیرد. تأثیرگذاری دین در تعاملات اجتماعی تاحدودی به‌دلیل توانایی آن در تأمین ارزش‌ها و انگیزه‌هایی مانند پاداش و جزای اخروی و یا دنیوی است. دین‌های اخلاقی که به پیروان خود بینشی خیرخواهانه و دگریارانه می‌دهند، موجب جهت‌بخشی به تعاملات افراد به‌شکل غیرشخصی و متعهدانه برپایه اعتماد به دیگر انسان‌ها می‌شوند. بر این مبنای چارچوب نظری این مقاله بر تأثیر دینداری (مسلمانان) بر اعتماد

(ایرانیان) به دیگران استوار است. در ادامه، نخست درباره دینداری و اعتماد توضیح می‌دهیم سپس رابطه بین دینداری و اعتماد را بررسی می‌کنیم.

۱-۲. دینداری

مطالعه دین و دینداری از دیدگاه جامعه‌شناختی با تاریخی طولانی و مناقشاتی فراوان همراه بوده است. برخی صاحب‌نظران و پژوهشگران از زوال تدریجی دین و یا عرفی شدن و به حاشیه رفتن آن از متن زندگی سخن گفته‌اند. از سوی دیگر، امروزه بسیاری از صاحب‌نظران از بازگشت دین به متن زندگی و تأثیر مهم آن در جامعه سخن می‌گویند.

هدف ما در این مقاله ورود به مناقشات و جزئیات بحث دین و چیستی دینداری نیست؛ ولی به‌اجمال با مرور مطالعات قبلی می‌توان ابعاد دین و دینداری را در وجوه اعتقادی، مناسکی، عاطفی، عملی، ارزشی، نمادین، نهادی، سازمانی و اخلاقی مطالعه کرد. با تفکیک دین از دینداری، می‌توان صورت‌های متنوع دینداری و میزان آن را بررسی کرد. ما در این مقاله با الهام از مدل کلاک و استارک^۱ دینداری را براساس چهار بعد اعتقادی، مناسکی، تجربی و پیامدی بررسی کرده‌ایم (سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰؛ شجاعی زند، ۱۳۸۴). این تعریف از دین اگرچه کامل نیست، مهم‌ترین خصوصیات دینداری را نشان می‌دهد. همچنین، این ابعاد در اکثر نظریه‌ها و پژوهش‌های مورد بررسی در این تحقیق نیز استفاده شده است. بنابراین، ما دینداری را براساس چگونگی باورهای دینی افراد، شرکت در مناسک و انجام اعمال دینی و دست‌یابی به تجربه دینی تعریف کرده‌ایم.

۲-۲. اعتماد

اعتماد به صورت‌های مختلف تعریف و تبیین شده است. فلاناگان^۲ اعتماد اجتماعی را نگرش مثبت در روابط انسانی معرفی می‌کند که براساس آن، افراد احساس کمک، همکاری، مشارکت و صداقت به یکدیگر دارند. او می‌گوید شکل‌گیری اعتماد اجتماعی در هر جامعه‌ای بیانگر روحیه همکاری و تمایل افراد برای مشارکت در امور جامعه است و بر این باور است که چنین امری در جوامع دمکراتیک به‌منظور دادن قدرت به مردم مشاهده می‌شود. از نظر فلاناگان،

تجربیات حاصل از روابط اجتماعی و ارتباط با دیگران زمینه شکل‌گیری اعتماد عمومی و بنیادی را در افراد فراهم می‌کند. به‌باور او، اعتماد بنیادی یک احساس امنیت تلقی می‌شود که افراد جامعه از همان دوران کودکی در کنار همسالان و دوستان و خانواده فرامی‌گیرند. اعتماد عمومی و تعمیم‌یافته نیز به اعتمادی اطلاق می‌شود که مردم بر مبنای احساس صداقت و روحیه همکاری در روابط خود مورد توجه قرار می‌دهند. چنانچه اعتماد تعمیم‌یافته در جامعه بسط یابد، افراد نسبت به همدیگر احساس تعلق و مسئولیت خواهند داشت؛ بنابراین این دو لازم و ملزوم یکدیگرند (Flanagan, 2003: 165).

جان فیلد^۳ می‌گوید: «اعتماد و محیط معتمد بودن اغلب نوعی گریس اجتماعی در نظر گرفته شده‌اند که چرخ‌های تبادلات اجتماعی و اقتصادی متنوع را روغن‌کاری می‌کنند.» (فیلد، ۱۳۸۸: ۱۰۴). زتومکا^۴ ضمن اعتقاد به ملازمت اعتماد اجتماعی با جامعه اخلاقی می‌نویسد که یک اجتماع اخلاقی بیشتر با احساس تعلق، اعتماد، احساس مسئولیت و تعهد نسبت به دیگرانی که با آن‌ها دارای ارزش‌ها، منافع و اهداف مشترک است، سروکار دارد. اعتماد به این معناست که ما از دیگران انتظار عمل صادقانه داشته باشیم. وفاداری نیز یعنی پابندی به عدم نقض اعتماد در قبال کسانی که به ما اعتماد کرده‌اند (زتومکا، ۱۳۸۶: ۲۰۱-۲۰۴ به نقل از طالبی، ۱۳۹۱).

از نظر آنتونی گیدنز^۵، اعتماد از خصصت‌ها و ضروریات جامعه مدرن است. به‌طور کلی، او عناصری مانند ضرورت زندگی اجتماعی، کمبود اطلاعات، وابستگی به احتمالات، وجود نشانه‌های نمادین یا تخصصی، ضرورت اطمینان به شخص یا نظام متخصص، مخاطره و پیوند آن با اعتماد و غیره را در این اجتناب‌ناپذیری اعتماد دخیل می‌داند (گیدنز، ۱۳۷۷: ۴۱-۴۴).

گیدنز از دو مفهوم اعتماد بین‌شخصی و اعتماد به نظام‌های انتزاعی یاد می‌کند. اعتماد بین‌شخصی در میان افراد شکل می‌گیرد؛ ولی اعتماد به نظام‌های انتزاعی در جامعه مدرن و بر مبنای عقلانیت رشد می‌کند. این وجه از اعتماد پس از تغییر شکل روابط حاکم بر اجتماعات محلی و نظام‌های سنتی و خویشاوندی، به‌علت فاصله‌گیری زمانی و مکانی و کم‌رنگ شدن تأثیر کیهان‌شناسی مذهبی نسبت به دیگران گمنام شکل می‌گیرد (همان، ۱۲۰-۱۲۶).

کلمن^۶ با تکیه بر اعتماد متقابل در سطح خرد به تبیین روابط اجتماعی می‌پردازد. او نیز پایه اعتماد در جوامع بزرگ را بر مبنای اطلاعاتی می‌داند که از کنشگران ناشناس در ارتباط

غیرمستقیم دریافت می‌کنند (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۸). گلاوس افه^۷ و بریتزر^۸ نیز به تأثیر مشروعیت برای جلب اعتماد سیاسی در جامعه - که مبنای مشارکت اجتماعی است - اشاره کرده‌اند. با توجه به آنچه گفته شد و برپایه دیدگاه گیدنز، اعتماد را اطمینان یا اتکا به ماهیت یا خاصیت شخص، نهاد یا چیزی یا صحت گفته‌ای تعریف می‌کنیم. اعتماد دارای ابعادی مانند اعتماد بنیادی، اعتماد بین‌شخصی، اعتماد تعمیم‌یافته، اعتماد نهادی و اعتماد انتزاعی است:

- اعتماد بین‌شخصی: به روابط چهره‌به‌چهره بین افراد گفته می‌شود؛ رابطه‌ای که دست‌کم بین دو نفر، یکی به‌عنوان اعتمادکننده و دیگری به‌عنوان اعتمادشونده، برقرار می‌شود.
- اعتماد نهادی: اعتماد به مجموعه نهادهای رسمی جامعه گفته می‌شود و به‌نوعی در جهت پوشش کامل اعتماد اجتماعی مطرح می‌شود.
- اعتماد تعمیم‌یافته: درمقابل اعتماد بین‌شخصی قرار می‌گیرد؛ به‌گونه‌ای که براساس گستره روابط اجتماعی در جامعه، اعتماد را به افراد ناشناس و غریبه بسط می‌دهیم.

۲-۳. دینداری و اعتماد

بعضی از اندیشمندان اجتماعی با تمرکز بر تجربیات اجتماعی تاریخی غرب در قرن هجده و نوزده میلادی چنین تصور کردند که با فرایند مدرنیزاسیون، دین به حاشیه زندگی اجتماعی رانده خواهد شد. برای نمونه، کنت^۹ گمان می‌کرد با گذر از جامعه سنتی و رسیدن به اندیشه اثباتی، تفکر دینی نقش خود را در زندگی اجتماعی از دست خواهد داد. مارکس^{۱۰} نیز دین را به‌مثابه ایدئولوژی، بخشی از روبنا می‌دید که در جامعه طبقاتی امکان استثمار را برای طبقه فرادست فراهم می‌کند؛ بنابراین عقیده داشت که دین با توسعه علم و زوال جامعه طبقاتی از میان خواهد رفت.

دورکیم^{۱۱} با تحلیل دین براساس «توتم‌پرستی» و ادیان ابتدایی گمان می‌کرد دین در جامعه مکانیکی نقش اساسی دارد. او معتقد بود دینداری و ارزش‌های مذهبی در جوامع سنتی می‌توانند به‌مثابه وجدان جمعی، پدیدآور تعهد جمعی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی باشند. او با رویکرد کارکردی، نقش دین و ارزش‌های مذهبی را عاملی می‌دانست که افراد جامعه را در قالبی یکسان با اندیشه‌های هماهنگ گرد هم آورده است و از این طریق افراد در احساس و عمل به یکدیگر تعلق خاطر می‌یابند و توجه به منافع فردی جای خود را به توجه به منافع

جمعی می‌دهد. ولی با گذار از جامعه مکانیکی، دین جایگاه خود را از دست می‌دهد و اخلاق مدنی و حرفه‌ای جای آن را خواهد گرفت.

ایان باربور^{۱۲} دین را جهان‌بینی مشترک می‌داند که موجب همدلی چارچوب آرمان‌ها، معیارها، استنباط‌ها و انگاره‌های رفتار می‌شود. او یکی از جنبه‌های مهم دینداری - شرایط معرفت دینی - را ایجاد زمینه‌های هم‌کنش فرد با گروه می‌داند (باربور، ۱۳۷۴: ۲۵۲). این امر موجب پیوند افراد در نظام مشترکی از هنجارهای عمل مورد تفاهم و اخلاقیات در قالب احکام دینی، شرعی و آداب اجتماعی می‌شود. این قواعد تنظیم‌کننده روابط در حیطه رفتار اقتصادی و اجتماعی ضمن کسب توافق نسبی در الگوهای عمل میان باورمندان مذهبی، از یک سو موجب شفافیت و پیش‌بینی‌پذیری می‌شود و از سوی دیگر انسجام و یکپارچگی در شبکه تعاملات از دستاورد این توافق نسبی بر ارزش‌هاست.

پیتر بلا^{۱۳}، از جامعه‌شناسان معاصر، اعتقاد دارد دین در سامان دادن به حیات اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. او از مفهوم دین مدنی روسو استفاده کرده است. روسو معتقد بود دین مدنی باید جامعه‌پذیری^{۱۴} را ترویج کند. بدون آن افراد قادر نیستند شهروندی خوب و فردی باایمان باشند (Dobbelaere, 1986: 128). بلا در کتاب *میثاق شکسته شده* بیان می‌کند که با اضافه شدن آیین «نفع شخصی» به مجموعه ارزش‌های بازممانده از پیوریتن‌ها - که با مسئولیت‌های مدنی و اصول جمهوری هماهنگ بود و در قالب «تقوا» از آن یاد می‌شود - تحولی در خط مشی جامعه آمریکا صورت پذیرفت. آیین نفع شخصی که پس از جنگ داخلی آمریکا در قالب سرمایه‌داری رواج پیدا کرد، بر مجموعه ارزش‌های دینی غلبه کرد و آن را به کنار نهاد. این فردگرایی سنت دینی در آمریکا را به عقب راند؛ به گونه‌ای که به نفع فردگرایی فایده‌گرایانه کنار رفت.

هریولزه^{۱۵} معتقد است آموزه‌های دینی افراد را دارای اشتراک‌ها و همانندی‌هایی می‌کند و بسان یک تبار اعتقادی^{۱۶} نوعی نظام ارزشی و الگوی مشترک دینی را فراهم می‌آورد (هریولزه، ۱۳۸۰: ۲۹۳). این آموزه‌ها و اصول که براساس نظر دورکیم با ایجاد وجدان جمعی فرد را در برابر دیگران مکلف می‌کند، به تبع همین رویکرد انسجام و اعتماد تعمیم‌یافته را در معتقدان رشد می‌دهد. درواقع، اصول مشترک فرد را همدلانه به سوی ایجاد شبکه‌های همیاری میان

افراد سوق می‌دهد. همچنان که روا^{۱۷} نیز در تحقیقات خود به این نتیجه دست یافته است، نگاه قوم‌مدارانه و مذهبی و ملیتی در بین دینداران مانع از تنظیم هنجاری بر مبنای اصول مشترک فرهنگی و دینی و شکل‌گیری منشأ مشترک جهت اعتماد در میان مسلمان شده است (روا، ۱۳۷۸: ۴۳-۴۷). بنابراین، می‌توان انتظار داشت که در سایه اصول مشترک اعتقادی و دینی جهت‌گیری خاص‌گرایانه یا قوم‌گرایانه تحت‌شعاع قرار گیرد. از این‌رو، دین‌ورزی افراد می‌تواند موجب اعتماد و مشارکت در تعاملات اجتماعی و حتی اعتماد به نهادهای دینی و دیگر نهادهای مشروع از منظر نظام دینی شود.

۲-۴. دینداری، تعهد اجتماعی و اعتماد

دینداری ممکن است موجب پدید آمدن تعهد اجتماعی شود و تعهد اجتماعی نیز اعتماد به دیگران و نظام‌های پیچیده و یا انتزاعی را به وجود می‌آورد. کلمن^{۱۸} با بحث از ضمانت‌های اجرایی از به وجود آمدن سازمان‌های تعهدی صحبت می‌کند که اعتماد را نیز شکل می‌دهند (کلمن، ۱۳۷۷: ۲۶۵). در جامعه ما دین می‌تواند نقش نهادها و سازمان‌های تعهدی را ایفا کند و از این راه موجب تقویت اعتماد اجتماعی شود.

۲-۵. دینداری، شبکه‌های مشارکت (مدنی) داوطلبانه و اعتماد

پاتنام^{۱۹} با گونه‌بندی شبکه‌های ارتباطی به افقی (مساوات‌طلب) و عمودی (انحصارطلب)، شبکه‌های افقی را بنیادی‌ترین اجزای سرمایه اجتماعی و خاستگاه اعتماد اجتماعی به‌شمار می‌آورد و شبکه‌های عمودی را فاقد توان برقراری اعتماد می‌داند. هابرماس^{۲۰} نیز شبکه‌های مشارکت را عامل ساختاری در حوزه عمومی کنش با ویژگی اعتماد متقابل می‌داند (پاتنام، ۱۳۸۴: ۲۹۸). دینداری می‌تواند با درگیر کردن افراد در مناسبات اجتماعی مدنی و دست‌یابی به اطلاعات موجب تقویت اعتماد شود. مراد از شبکه‌های مشارکت مدنی در این مقاله، روابط گسترده و با جهت‌گیری عام‌گرایانه برای مشارکت اجتماعی در جامعه با حضوری داوطلبانه در گروه است.

براساس آنچه گفته شد، نتیجه می‌گیریم که دین و دینداری در زندگی اجتماعی نقش کلیدی دارد. از این رو، چگونگی اعتماد اجتماعی نیز تحت تأثیر دینداری افراد است. همان‌گونه که در مقدمه گفته شد، دین‌های اخلاقی (مانند اسلام) به پیروان خود بینشی خیرخواهانه و دگربارانه می‌دهند و موجب جهت‌بخشی به تعاملات افراد به شکل غیرشخصی و متعهدانه برپایه اعتماد به دیگر انسان‌ها می‌شوند. براساس این، فرضیه اصلی تحقیق چنین است: «بین «دینداری و اعتماد» رابطه معنادار وجود دارد؛ به این شکل که دینداری در ایران موجب افزایش صورت‌های مختلف اعتماد می‌شود.

هدف فراتحلیل فقط خلاصه کردن مجموعه منابع و آثار موجود درباره موضوع تحقیق با یک اندازه اثر متوسط نیست. در فراتحلیل سعی بر این است که زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر اندازه اثر هم تعیین شود. بنابراین، در این تحقیق اثر پارامترها و متغیرهای دیگر را بر رابطه دینداری و اعتماد بررسی کرده‌ایم. از جمله آن‌ها جمعیت‌های مورد پیمایش تفاوتی را بررسی می‌کنند، بی‌تردید بین نمونه‌های آن‌ها تفاوت‌های فراوانی هست. از نظر محیط جغرافیایی یا تعداد و تنوع هدف و ابزار سنجش و تحلیل که در نتیجه، آماره‌های مختلفی از آن نمونه‌ها به دست می‌آید، هر کدام در یک حدود اطمینانی قادر به برآورد پارامتر جامعه آماری هستند. پس با توجه به تعداد و تنوع زمینه‌های پژوهش‌ها، در این مقاله سعی کرده‌ایم بر مقایسه اندازه اثر به دست آمده در قالب سه عامل اصلی و زمینه‌ای مؤثر بر اندازه اثر شامل نمونه‌های جمعیتی، مکان انجام تحقیقات و آزمون‌های آماری به کاررفته در آن‌ها تمرکز کنیم. براساس این، فرضیه‌های فرعی پژوهش با رویکرد روش‌شناختی عبارت‌اند از:

۱. بین اندازه اثر هم‌بستگی «دینداری و اعتماد» براساس گروه‌های نمونه‌ای مطالعات تفاوت معناداری وجود دارد.
۲. بین اندازه اثر هم‌بستگی «دینداری و اعتماد» براساس میدان مطالعاتی انجام پیمایش‌ها تفاوت معناداری وجود دارد.
۳. بین اندازه اثر مقادیر هم‌بستگی «دینداری و اعتماد» براساس آزمون‌های آماری به کاررفته در تحقیقات تفاوت معناداری وجود دارد.

۳. روش تحقیق

در این پژوهش روش فراتحلیل کمی به کار گرفته شده است. پژوهشگران سعی دارند ویژگی‌ها و یافته‌های پژوهش‌ها را در قالب کمی ثبت کنند و آن‌ها را برای استفاده روش‌های آماری آماده کنند تا از این راه به نتایج منسجم و یکپارچه برسد. دلاور (۱۳۸۹) اظهار می‌کند اصل اساسی این روش عبارت است از: ترکیب نتایج متعدد و استخراج نتایج جدید و منسجم و حذف آنچه موجب سوگیری در نتایج نهایی می‌شود. در روش فراتحلیل، پژوهشگر با ثبت ویژگی‌ها و یافته‌های توده‌ای از پژوهش‌های گذشته، در قالب مفاهیم کمی، آن‌ها را برای استفاده از روش‌های آماری آماده می‌کند.

۳-۱. جمعیت نمونه مورد تحقیق

در این تحقیق هجده اثر پژوهشی از میان پایان‌نامه‌های دوره کارشناسی ارشد و رساله‌های دکتری از چهار دانشگاه دولتی شهر تهران (دانشگاه تهران، شهید بهشتی، تربیت مدرس، علامه طباطبایی) و مقالات چاپ‌شده در سایت‌های علمی مگیران، ایران‌داک و جهاد علمی دانشگاه تهران بررسی شد. دو مورد از این هجده اثر پژوهشی به دلیل اشکالات روشی مانند عدم تطابق متغیر مستقل و وابسته در تحقیقات انجام‌شده با پژوهش حاضر و همچنین عدم تطابق در تعریف نظری و عملیاتی حذف شد. در مجموع، ۱۶ پژوهش با حجم نمونه ۸۲۴۵ نفر شرایط ورود به فراتحلیل را یافتند. فرم تلخیص داده‌ها ابزار اصلی جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش است.

مبنای انتخاب نمونه‌ها، اشتراک در تعریف نظری و عملیاتی تحقیقات و استفاده از پژوهش‌هایی است که از گویه‌های مشابه و الگوهای سنجش یکسان و یا نزدیک به هم بهره برده‌اند تا نتایج هم‌بستگی آنان قابلیت مقایسه و ترکیب را به لحاظ اعتبار علمی بیابد؛ همچنین بازنمای مفهومی جامع از متغیر اعتماد و دینداری در تحقیقات باشد. در بررسی متغیر دینداری، ۹۰ درصد تحقیقات از الگوی کلاک و استارک بهره برده و ۱۰ درصد دیگر هم از گویه‌ای مشابه برای سنجش استفاده کرده بودند؛ گویه‌هایی مانند مقدس دانستن پرچم، نذر کردن، نماز خواندن، صدقه دادن، اعتقاد به حقانیت قرآن، قیامت و غیره.

در بررسی متغیر اعتماد نیز شانزده پژوهش وارد شده در تعریف نظری و عملیاتی بسیار نزدیک به هم عمل کرده بودند؛ زیرا اغلب از نظریات یکسانی در چارچوب نظری استفاده کرده بودند؛ مانند نظریه گیدنز، کلمن، هابرماس و غیره. بنابراین، در بازنگری بخش سؤال‌های پرسش‌نامه (گویه‌ها) بسیار نزدیک به یکدیگر عمل کرده و در موارد بسیاری از پرسش‌نامه استاندارد شده و مشابه بهره برده‌اند؛ در نتیجه شرایط ورود به فراتحلیل را یافتند. بعضی از شاخص‌ها در بعضی از تحقیقات وجود نداشته است؛ ولی در مجموع اغلب مؤلفه‌های اعتماد بررسی شده در تحقیقات همسو و مشترک بوده‌اند.

۳-۲. روش تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون Z موزون برای احتمال ترکیب داده‌ها بهره گرفته شد. دلیل این انتخاب، مناسب بودن این آزمون برای جامعه آماری (تعداد تحقیقات) است که با وزن‌دهی به هر یک از داده‌ها براساس درجه آزادی یا حجم نمونه و همچنین میزان خطای استاندارد می‌توان از تورش در نتایج جلوگیری کرد. گفتنی است در این تحقیق، وزن‌دهی براساس حجم نمونه انجام گرفت.

همچنین از آزمون Z فیشر برای اندازه‌گیری اندازه اثر "ES" داده‌ها استفاده شد. در حال حاضر، مفهوم «اندازه اثر»^{۲۱} یکی از اساسی‌ترین مفاهیم موجود در منابع و آثار مربوط به فراتحلیل است. کوهن^{۲۲} (۱۹۷۷) در کتاب خود نوشته است که فرض صفر تعیین اندازه اثر معادل با صفر است و هرگاه فرض صفر رد شود؛ یعنی مقدار اندازه اثر در جامعه غیرصفر است؛ بنابراین اندازه اثر نشان‌دهنده میزان یا درجه حضور پدیده در جامعه است و هرچه اندازه اثر بزرگ‌تر باشد، درجه حضور پدیده هم بیشتر می‌شود (Thompson, 1997: 20) به نقل از ازکیا و توکلی، (۱۳۸۵). از این کمیت برای یک‌شکل کردن یافته‌های آماری گوناگون مطالعات که در مقیاس‌های گوناگونی اندازه‌گیری و بیان شده است، در یک شاخص عددی و سنجه مشترک به نام اندازه اثر بیان شود تا امکان ترکیب نتایج مطالعات گوناگون فراهم آید.

زمانی که مطالعه پژوهشی از نوع هم‌بستگی باشد، روابط بین X و Y در آن مطالعه به صورت ضریب هم‌بستگی پیرسون (r) گزارش می‌شود. البته، دو متغیر X و Y به لحاظ سطح

اندازه‌گیری، کمی یا از نوع فاصله یا کسری (نسبی) باشد. در این حالت، فراتحلیل‌گران مقدار T محاسبه‌شده را به‌مثابه شاخصی برای اندازه اثر در مطالعه هم‌بستگی مورد بررسی فرض می‌کنند. ضریب هم‌بستگی پیرسون (r) در زمره آن دسته از شاخص‌های شدت رابطه در آمار است که متقارن و تطبیق‌پذیر بوده و مقید به واحد اندازه‌گیری خاصی نیست. همچنین، T مهم‌ترین شاخص هم‌بستگی است که بر تشابه بین متغیرها یا موارد مشاهده‌شده استوار است. در فرایند انجام فراتحلیل، این شاخص آماری ترکیبی از دو راه محاسبه می‌شود:

۱. از طریق ضرایب هم‌بستگی خام بین متغیرها؛

۲. از طریق تبدیل ضرایب T به مقادیر Z مربوطه (Z فیشر) (قاضی طباطبائی، ۱۳۸۹).

این پژوهش از روش دوم برای پردازش داده‌ها بهره برده که به روش ماستلر و بوش^{۳۳} نام‌گذاری شده است. چون در چهار پژوهش واردشده در این مقاله ضریب سامرز و کرامر برای بیان هم‌بستگی دینداری و اعتماد به‌کار رفته است، از فرمول‌های تبدیل ضرایب سامرز و کرامر به T پیرسون استفاده شده تا قابلیت بررسی براساس Z فیشر را داشته باشند.

$$\text{فرمول ۱. روش تجمیع مقادیر } Z \text{ موزون} \quad Z = \frac{T}{BT} = \frac{Df_1Z_1 + Df_2Z_2 + \dots + Df_nZ_n}{\sqrt{Df_1^2 + Df_2^2 + \dots + Df_n^2}}$$

$$\text{فرمول ۲. } Z \text{ فیشر} \quad Z_r = \frac{\sum Z_r}{n} = \frac{\text{مجموع مقادیر } Z \text{ فیشر}}{\text{تعداد ضرایب هم‌بستگی}}$$

برای پردازش داده‌ها از نرم‌افزار CMA_2 ^{۳۴} استفاده شده است که قابلیت‌های زیادی، از جمله محاسبه اندازه اثر براساس انواع متفاوت اندازه اثر دارد؛ همچنین قابلیت خواندن داده‌ها و ستانده‌های نرم‌افزار SPSS را دارد. شایان ذکر است در این تحقیق از نرم‌افزار SPSS نیز برای مقایسه میانگین اندازه اثر به‌دست‌آمده از گروه‌های ذکرشده در فرضیه‌ها نیز استفاده شده است.

۴. یافته‌ها

۴-۱. فراتحلیل توصیفی

روش تحقیق و نمونه‌گیری در تحقیقات: تمام تحقیقات مورد بررسی در فراتحلیل حاضر از روش پیمایش و پرسش‌نامه استفاده کرده‌اند. به‌طور کلی، نمونه‌گیری در تحقیقات به‌روش تصادفی انجام شده است. از روش‌های نمونه‌گیری سهمیه‌ای نیز ۳۷ درصد استفاده شده است. این موضوع نشان می‌دهد محققان با در نظر گرفتن خصوصیات و معیار خاصی در جامعه آماری نمونه‌گیری کرده‌اند. در بیش از ۳۱ درصد تحقیقات نمونه‌گیری خوشه‌ای و در حدود ۲۵ درصد تحقیقات نمونه‌گیری طبقه‌بندی به‌کار رفته است. در یک تحقیق (۶ درصد) نیز از دو روش نمونه‌گیری طبقه‌بندی و سهمیه‌ای استفاده شده است.

گروه‌های نمونه‌ای مطالعات: این توزیع برحسب اینکه داده‌های پیمایش در چه نمونه آماری^{۲۵} به‌لحاظ گروه اجتماعی انجام گرفته، به توضیح مطلب پرداخته است. همان‌طور که جدول شماره یک دیده می‌شود، بیشترین میزان تحقیقات در جامعه نمونه شهروندان با میزان تقریبی ۷۲ درصد انجام گرفته است.

میدان مطالعه تحقیقات: این مؤلفه با توجه به اینکه تحقیقات به‌لحاظ جغرافیای سیاسی در کجا انجام شده، در سه بخش کلی دسته‌بندی شده است. ۵۰ درصد تحقیقات در تهران و ۴۵ درصد از تحقیقات در مراکز استان‌ها انجام شده است که در کل، بیشترین میزان تأثیر براساس روابط اجتماعی در کلان‌شهرها و به‌ویژه در تهران را بر تحقیقات موجود نشان می‌دهد.

جدول ۱ توزیع ویژگی‌های توصیفی تحقیقات مورد استفاده در فراتحلیل

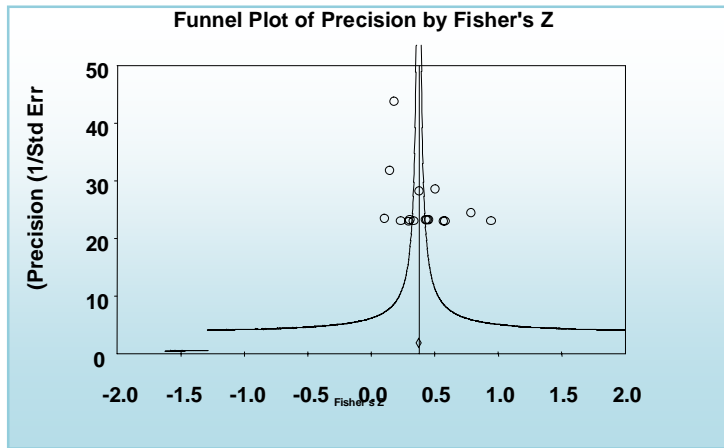
روش	روش نمونه‌گیری											
	تصادفی	تصادفی طبقه‌بندی	تصادفی خوشه‌ای	تصادفی سهمیه‌ای	تصادفی خوشه‌ای طبقه‌بندی	تصادفی خوشه‌ای طبقه‌بندی	تصادفی خوشه‌ای طبقه‌بندی	تصادفی خوشه‌ای طبقه‌بندی	تصادفی خوشه‌ای طبقه‌بندی	تصادفی خوشه‌ای طبقه‌بندی	تصادفی خوشه‌ای طبقه‌بندی	
۱. فراوانی	۱۶	۱۶	۶	۵	۴	۱	۳۹۲	۱۸۸۰	۵۹۷۴	۴۱۲۴	۳۷۲۹	۳۹۲
۲. درصد فراوانی	۱۰۰	۱۰۰	۳۷/۵	۳۱/۲	۲۵	۶/۲۵	۴/۶	۲۲/۸	۷۲/۴	۵۰	۴۵/۲	۴/۸

۲-۴. بررسی وضعیت نمونه‌گیری براساس نمودار فائل

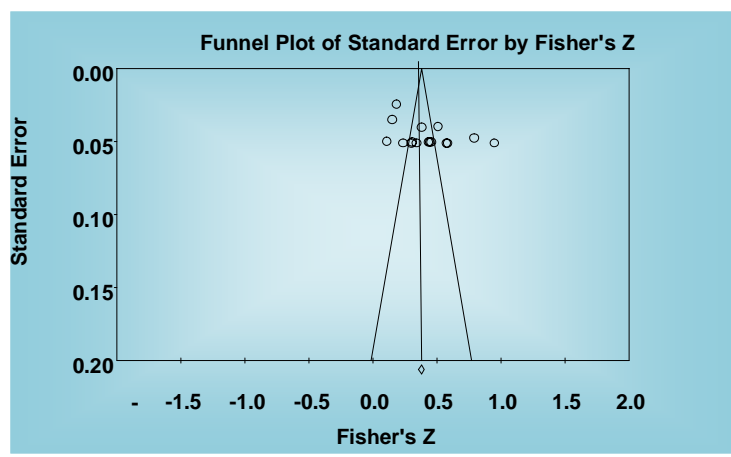
نمودار فائل بیانگر میزان تمرکز داده‌ها در حول میانگین است. هدف از این نمودار، تحلیل و بررسی اندازه اثر هریک از پژوهش‌ها براساس وضعیت نمونه‌گیری و جامعه آماری هریک از تحقیقات به‌کاررفته در فراتحلیل است. هریک از این پژوهش‌ها به‌صورت یک دایره در نمودار ظاهر شده‌اند و محل قرار گرفتن آن‌ها در منحنی و فاصله آن‌ها تا مرکز منحنی تفسیر و تحلیل لازم را می‌نمایاند.

نمودار دقت در نمونه‌گیری براساس Z فیشر برحسب مقدار اندازه اثر داده‌ها در حول میانگین اندازه اثر است. این میانگین براساس آزمون Z فیشر به‌دست آمده است. براساس این نمودار، هرچه داده‌ها به سطح بالای نمودار نزدیک باشند، بزرگی اندازه مطالعات و پژوهش‌ها را نشان می‌دهند و هرچه به سطح پایین نمودار بیایند، نشان‌دهنده کوچکی اندازه اثر مطالعات انجام‌شده هستند. همان‌طور که مشاهده می‌شود، بیشتر داده‌ها در میانه نمودار قرار گرفته است که نشان می‌دهد به‌استثنای یکی از داده‌ها که در بالای نمودار است، باقی داده‌ها در حجم متوسط انجام شده است. البته، یادآوری می‌شود که اندازه اثر داده‌ها براساس حجم جامعه آماری تحقیقات به‌دست می‌آید. همچنین، تقریباً بیشتر داده‌ها حول خط میانگین اندازه اثر هستند؛ به این معنا که داده‌ها از نظر حجم نمونه شبیه یکدیگر عمل کرده‌اند که مقدار آن حدود ۳۰۰-۴۰۰ نفر بوده است و فقط در چند مورد از پژوهش‌ها، حجم جامعه آماری بالای ۶۰۰-۸۰۰ نفر بوده است و همان‌طور که در نمودار مشخص است، از خط میانگین فاصله دارند.

نمودار خطای استاندارد براساس Z فیشر برحسب میزان خطای استاندارد موجود در پژوهش‌ها به‌دست آمده است. هرچه نمونه و جامعه آماری - تحقیقات که به‌صورت دایره در نمودار ظاهر می‌شوند - نزدیک به بالای نمودار باشند، گویای خطای استاندارد پایین و نزدیک به صفر است. همچنان که نمودار نشان می‌دهد، داده‌ها در بالای نمودار هستند و سطح خطای استاندارد ۰/۰۰ تا ۰/۰۵ داده‌ها را در میانگین خطای استاندارد ۰/۰۴ نشان می‌دهد. در این نمودار تقریباً بیشتر داده‌ها حول میانگین و بالای نمودار قرار گرفته‌اند. به‌لحاظ آماری، می‌توان نتیجه گرفت که تحقیقات انجام‌شده هم به‌لحاظ پایین بودن میزان خطا و هم یک‌دست بودن حجم نمونه، وضعیت مناسبی دارند.

شکل ۱ دقت نمونه‌گیری براساس Z فیشر

شکل ۲ خطای استاندارد براساس Z فیشر

رابطه دینداری و اعتماد

در بررسی رابطه این دو مفهوم در قالب این فرضیه: «به نظر می‌رسد بین دینداری و اعتماد رابطه معناداری وجود دارد»، در سه محور روشی شناختی مورد فراتحلیل قرار می‌گیرد. نخست

دامنه شدت هم‌بستگی به‌دست‌آمده از دو مفهوم در تحقیقات بررسی می‌شود، سپس به بحث احتمال ترکیب داده‌ها و میزان آن با آزمون Z فیشر پرداخته می‌شود و درنهایت، این رابطه در مدل اندازه اثر ثابت و تصادفی مقایسه می‌شود.

۱. دامنه شدت تأثیر هم‌بستگی

براساس جدول شماره دو، حدود ۳۱ درصد از مطالعات شدت تأثیر را ۰/۳ بیان کرده و ۴۴ درصد آنان هم‌بستگی را متوسط اعلام کرده‌اند. حدود ۲۵ درصد مطالعات مقدار شدت هم‌بستگی را بالاتر از ۰/۳ تا ۰/۵ (متوسط) درج کرده‌اند. درواقع، همگی تحقیقات رابطه بین دینداری و اعتماد را تأیید و تأثیر دینداری بر اعتماد را در دامنه شدت هم‌بستگی تعریف شده در جدول ذیل دانسته‌اند.

جدول ۲ توزیع فراوانی شدت تأثیر

فراوانی تجمعی	درصد فراوانی	فراوانی	دامنه تغییر شدت تأثیر
۳۱/۲۵	۳۱/۲۵	۵	شدت تأثیر زیر ۰/۳ (کم)
۷۵	۴۳/۷۵	۷	شدت تأثیر بین ۰/۳ تا ۰/۵ (متوسط)
۱۰۰	۲۵	۴	۰/۵ و بالاتر (زیاد)
	۱۰۰	۱۶	کل

۲. ترکیب احتمالات

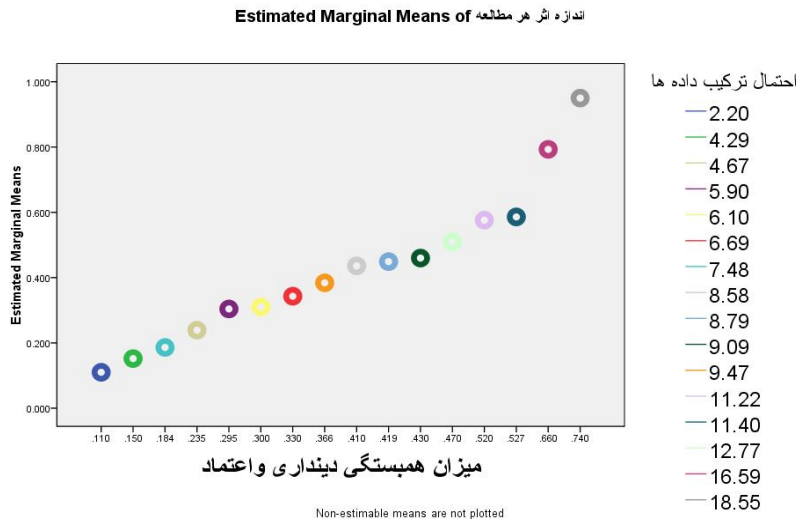
در ادامه، یافته‌های فراتحلیل شانزده مورد مطالعاتی، مقدار اندازه اثر هر یک از مطالعات براساس Z فیشر و نتیجه آزمون احتمال ترکیب داده‌ها که با استفاده از نرم‌افزار CMA₂ به‌دست آمده، در جدول شماره سه درج شده است.

جدول ۳ هم‌بستگی، مقدار آزمون Z، سطح معناداری، مقدار Z فیشر

ردیف	پژوهشگر	شاخص مورد بررسی	میزان هم‌بستگی	Z Value	P Value	Z فیشر
۱	ملاحسنی (۱۳۸۱)	دینداری قومیت‌گرا	۰/۳۰۰	۶/۱۰۵	۰/۰۰۰	۰/۳۱۰
۲	مظاهری (۱۳۸۴)	دینداری و اعتماد	۰/۳۳۰	۶/۶۹۲	۰/۰۰۰	۰/۳۴۳
۳	شایگان و پناهی (۱۳۸۶)	دینداری و اعتماد	۰/۴۷۰	۱۲/۷۷۲	۰/۰۰۰	۰/۵۱۰
۴	شایگان (۱۳۸۶)	دینداری و اعتماد	۰/۶۶۰	۱۶/۵۹۲	۰/۰۰۰	۰/۷۹۳
۵	رحمانی خلیلی (۱۳۸۷)	دینداری و مشارکت	۰/۴۱۹	۸/۷۹۵	۰/۰۰۰	۰/۴۴۹
۶	کسانی (۱۳۸۷)	دینداری و اعتماد	۰/۵۲۰	۱۱/۲۲۰	۰/۰۰۰	۰/۵۷۶
۷	صادقی و همکاران (۱۳۸۹)	دینداری و اعتماد	۰/۳۶۶	۹/۴۷۱	۰/۰۰۰	۰/۳۸۴
۸	حیدری (۱۳۸۸)	دینداری و اعتماد	۰/۲۹۵	۵/۹۰۳	۰/۰۰۰	۰/۳۰۴
۹	جوان (۱۳۸۸)	دینداری و اعتماد	۰/۱۱۰	۲/۲۰۱	۰/۰۲۸	۰/۱۱۰
۱۰	احمدی (۱۳۸۸)	دینداری و اعتماد	۰/۴۳۰	۹/۰۹۵	۰/۰۰۰	۰/۴۶۰
۱۱	عنبری (۱۳۸۹)	دینداری و اعتماد	۰/۲۳۵	۴/۶۷۴	۰/۰۰۰	۰/۲۳۹
۱۲	سام‌آرام و همکاران (۱۳۸۹)	دینداری و هنجارهای عمل متقابل	۰/۱۸۴	۷/۴۸۴	۰/۰۰۰	۰/۱۸۶
۱۳	هلالی ستوده (۱۳۸۹)	دینداری و اعتماد	۰/۵۲۷	۱۱/۴۰۸	۰/۰۰۰	۰/۵۸۶
۱۴	امیری اسفرجانی (۱۳۹۰)	دینداری و عدم خاص‌گرایی	۰/۷۴۰	۱۸/۵۵۳	۰/۰۰۰	۰/۹۵۰
۱۵	محمدزاده (۱۳۹۰)	دینداری و قوم‌گرایی سیاسی	۰/۱۵۱	۴/۲۹۶	۰/۰۰۰	۰/۱۵۲
۱۶	رحمانی خلیلی (۱۳۹۰)	دینداری و مشارکت	۰/۴۱۰	۸/۵۸۱	۰/۰۰۰	۰/۴۳۶

با توجه به مقدار Z به دست آمده از آزمون احتمال ترکیب داده‌ها که همگی دارای سطوح معناداری (P) پایینی هستند، فرضیه هم‌بستگی دینداری و اعتماد در تمام تحقیقات در سطح معناداری ۰/۰۱ تأیید می‌شود و احتمال ترکیب آن کاملاً معنادار است. همچنین،

مقدار اندازه اثر هر یک از داده‌ها در ستون آخر مقدار اندازه اثر آن در تأیید فرضیه اول را بیان می‌کند.

شکل ۳ اندازه اثر داده‌ها براساس احتمال ترکیب داده‌ها و همبستگی دینداری و اعتماد

این نمودار با استفاده از نرم‌افزار SPSS و خروجی نرم‌افزار CMA₂ از نتایج آزمون ترکیب احتمالات Z به دست آمده است و احتمال وقوع نتایج تلفیق شده را نشان می‌دهد. هر یک از دایره‌های رنگی یکی از اندازه اثرهای شانزده است که احتمال ترکیب آن‌ها را از ۰/۱ تا یک نشان می‌دهد و همان‌طور که در راهنمای نمودار مشخص است، اندازه اثر ۲/۲۰ - که با دایره آبی نشان داده شده - احتمال ترکیب آن ۰/۱ است و به این ترتیب تا آخرین دایره با اندازه اثر ۱۸/۵۵ احتمال ترکیب آن ۱ است.

۳. اندازه اثر کلی در مدل اثرات ثابت و تصادفی

در مدل ثابت فرض بر این است که پارامتر مورد بررسی در تمام مطالعات اولیه مقدار حقیقی ثابتی داشته و تفاوت بین مقادیر محاسبه شده در مطالعات مختلف فقط تصادف ناشی از نمونه‌گیری‌های پی‌درپی بوده است. درحالی که در مدل تصادفی فرض بر این است که پارامتر

تأثیر دینداری بر اعتماد... ابوتراب طالبی و همکار

اندازه‌گیری شده خود توزیع نرمالی داشته و هر مطالعه مقدراری از آن را اندازه گرفته است. بنابراین، در مدل تصادفی، علت تفاوت در بین نتایج مطالعات اولیه به این شرح است: یکی به دلیل تصادف ناشی از نمونه‌گیری‌های پی‌درپی و دیگری به دلیل تغییرات تصادفی مقدار واقعی پارامتر در مطالعات مختلف (حق دوست، ۱۳۸۶).

جدول ۴ مدل اندازه اثر کلی مطالعات

مدل	تعداد مطالعات	اندازه اثر	خطای استاندارد
اثرات ثابت	۱۶	۰/۳۶۱	۰/۰۲۱
اثرات تصادفی	۱۶	۰/۴۰۰	۰/۰۰۰

بررسی اندازه اثر کلی درباره رابطه «همبستگی بین دینداری و اعتماد» برای شانزده مطالعه در مدل ثابت ۰/۳۶۱ و در مدل تصادفی ۰/۴۰۰ است. میزان اندازه اثر بین صفر تا ۰/۳ کم، اندازه اثر ۰/۳ تا ۰/۵ متوسط، از ۰/۵ تا ۰/۷ خوب و تا ۱ میزان بسیار زیاد اندازه اثر متغیر وابسته در تحقیقات را نشان می‌دهد. در مدل اثرات ثابت با این پیش‌فرض که مقدار همبستگی دو مفهوم دینداری و اعتماد در تمام تحقیقات ثابت است، میزان اندازه اثر همبستگی دو مفهوم در مدل ثابت به نسبت ضعیف است. در مدل اثرات تصادفی با این پیش‌فرض که توزیع متغیر همبستگی در تحقیقات نرمال بوده و هر پژوهش مقدراری از این همبستگی را برحسب نوع نمونه‌گیری نشان داده است، مقدار اندازه اثر متغیر در این مدل ۰/۴ است که نسبتاً مقدار متوسطی را نشان می‌دهد. براساس این، فرضیه اصلی و نظریه این تحقیق درباره تأثیر مثبت دینداری بر اعتماد بر مبنای تحقیقات انجام شده در ایران تأیید می‌شود.

فرا تحلیل همبستگی بر اساس متغیرهای زمینه‌ای پژوهش

در بررسی فرضیه دوم با تمرکز بر این عامل که آیا در «نمونه‌های جمعیتی» متفاوتی که مورد پیمایش قرار گرفتند، با توجه به مقایسه تعداد و اندازه اثر نمونه‌های مختلف می‌توان انتظار تأثیر بیشتر نمونه پیمایش شده از شهروندان با جمعیت ۵۹۷۴ و اندازه اثر ۰/۴۱۴ نسبت به گروه دانشگاهیان با جمعیت ۱۸۸۰ و اندازه اثر ۰/۲۰۵ را در مورد مقدار «همبستگی دینداری و

اعتماد» در این گروه‌ها را داشت. یا با توجه به اینکه تحقیقات در «کجا» انجام گرفته و اینکه آیا انتخاب «مکان» انجام تحقیقات - اعم از کلان شهرها، مراکز استان‌ها یا شهرستان‌ها - می‌تواند دارای تأثیر یا موجب بروز تورش در مقدار هم‌بستگی واقعی نسبت به هم‌بستگی ثبت‌شده در تحقیقات باشد؛ فرضیه سوم را به وجود می‌آورد. همچنین، توجه به انتخاب «آزمون آماری» خاص توسط محققان برای سنجش میزان هم‌بستگی دو مفهوم می‌تواند موجب تأثیر ویژه‌ای در به دست آوردن مقدار این هم‌بستگی باشد، فرضیه چهارم را مطرح می‌کند.

برای تحلیل و بررسی این فرضیه‌ها در مرحله اول، میانگین اندازه اثر گروه‌ها در زیرگروه‌های مشخص شده با استفاده از نرم‌افزار CMA₂ محاسبه شده است. در مرحله بعد، میزان تفاوت معنادار اندازه اثر در زیرگروه‌های متغیرهای مستقل با آزمون تحلیل واریانس (ANOVA) که شامل همان زیرگروه‌های اندازه اثر است، انجام گرفته و سرانجام براساس نتیجه آزمون، فرضیه تأیید یا رد شده است.

*تحلیل هم‌بستگی براساس گروه‌های نمونه‌ای

در این مبحث تفاوت اندازه اثر نمونه‌های جمعیتی دانش‌آموز، دانشجو و شهروند با یکدیگر مقایسه شده است.

جدول ۵ میانگین اندازه اثر کلی براساس گروه‌های نمونه

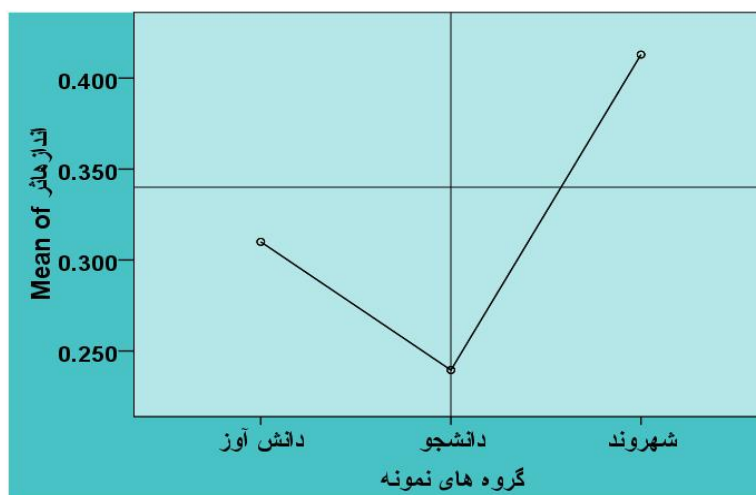
جامعه آماری	تعداد	میانگین اندازه اثر
دانش‌آموز	۳۹۲	۰/۳۰۰
دانشگاهی	۱۸۸۰	۰/۲۵۰
شهروند	۵۹۷۴	۰/۴۱۴
کل	۸۲۴۵	۰/۳۶۱

میانگین اندازه اثر نشان می‌دهد بیشترین مطالعات مربوط به شهروندان است که بزرگ‌ترین میانگین اندازه اثر را با مقدار ۰/۴۱۴ داراست. حجم نمونه در این زیرگروه ۵۹۷۴ نفر است.

تأثیر دینداری بر اعتماد... ابوتراب طالبی و همکار

نتایج تحلیل واریانس گویای آن است که F به دست آمده (۰/۹۳۶) در سطح ۰/۰۵ معنادار نیست. بنابراین، بین اندازه اثر «همبستگی دینداری و اعتماد» در جامعه‌های آماری مختلف شامل شهروند، دانشجو و دانش‌آموز تفاوت آماری معناداری وجود ندارد. هر چند اختلاف اندازه اثر سه گروه به ویژه در دو زیرگروه دانشجو و شهروند- چنان‌که نمودار پایین مؤید آن است- گویای تفاوت زیادی در اندازه اثر است، نتیجه آزمون تحلیل واریانس این فرضیه را اثبات نکرده است. نمودار زیر در قالب هیستوگرام تفاوت میانگین اندازه اثر دانش‌آموزان در نمره ۰/۳۰۰، دانشجویان در نمره ۰/۲۵۰ و شهروندان در نمره ۰/۴۱۴ را بیان کرده است.

نمودار نمودار اندازه اثر F حسب جامعه آماری

شکل ۴ تفاوت میانگین اندازه اثر گروه‌های نمونه

* تحلیل همبستگی براساس میدان مطالعه تحقیقات

در این مبحث تفاوت اندازه اثر میدان مطالعات در زیرگروه‌های تهران، مراکز استان‌ها و شهرستان‌ها با یکدیگر مقایسه و نتایج در جدول شماره شش درج شده است.

جدول ۶ میانگین اندازه اثر کلی براساس میدان مطالعه

مناطق جغرافیایی	تعداد	میانگین اندازه اثر
تهران	۷	۰/۳۶۲
مراکز استان	۸	۰/۳۶۶
شهرستان	۱	۰/۳۰۰
کل	۱۶	۰/۳۶۱

به لحاظ جغرافیایی، داده‌ها بیشتر در تهران و مراکز استان‌ها انجام گرفته است و بیشترین میانگین اثر را دارند. در حدود هفت مورد از مطالعات به کاررفته در فراتحلیل در جامعه آماری تهران، هشت مورد هم در جامعه نمونه متشکل از مراکز استان‌ها انجام گرفته است. نتایج تحلیل واریانس نشان می‌دهد میزان F مشاهده شده (۰/۱۸۶) در $\text{sig}: ۰/۸$ معنادار نیست؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت بین اندازه اثر دینداری بر اعتماد در مناطق جغرافیایی مختلف تفاوت معناداری وجود ندارد. به عبارتی، فرض صفر تحقیق مبنی بر نبود رابطه بین اندازه اثر دینداری و اعتماد با مناطق جغرافیایی بر این تأکید دارد که تحقیقات صرف‌نظر از اینکه در کجا (تهران، مراکز استان‌ها و روستاها) انجام شده، در نتیجه هم‌بستگی به دست آمده از رابطه دو مفهوم تفاوتی ندارد.

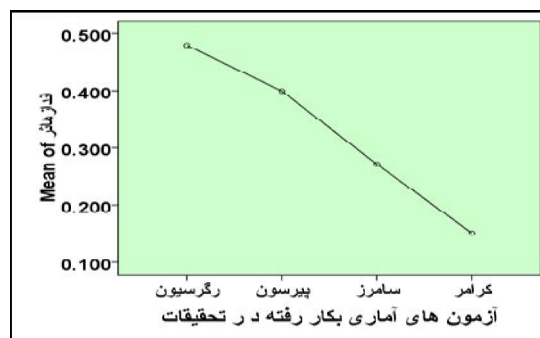
* تحلیل هم‌بستگی براساس آزمون‌های آماری

این مبحث در مقاله حاضر به دنبال بررسی تأثیر به کارگیری آزمون‌های آماری مختلف در تحلیل نتایج هم‌بستگی دو متغیر اصلی مقاله، به معنای مقایسه اندازه اثرهای آزمون‌هاست.

جدول ۷ میانگین اندازه اثر کلی براساس آزمون‌های آماری

آزمون‌های آماری	تعداد تحقیقات	میانگین اندازه اثر	واریانس
r رگرسیون	۵	۰/۵	۰/۰۰۹
r پیرسون	۷	۰/۴۱۱	۰/۰۰۶
سامرز d	۳	۰/۲۳۱	۰/۰۱۴
کرامر v	۱	۰/۱۵۱	۰/۰۴۲
کل	۱۶	۰/۳۶۱	۰/۰۰۳

چنان‌که ملاحظه می‌شود، دریافت بیشترین اندازه اثر به آزمون رگرسیون مربوط است. نتایج آزمون تحلیل واریانس ($F:1/582$) در سطح معناداری بالاتر از $0/05$ قرار گرفته و معنادار نیست. درواقع، یافته‌ها بین انواع آزمون‌های آماری و اندازه اثر هر یک از آن‌ها تفاوت معناداری را نشان نمی‌دهد. این درحالی است که براساس نمودار هیستوگرام زیر اختلاف زیاد آزمون‌ها در میزان اندازه اثر کسب‌شده با بالا رفتن سطح سنجش آزمون‌ها بیشتر شده است.

شکل ۵ تفاوت میانگین اندازه اثر آزمون‌های آماری

۵. بحث و نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های پژوهش، بین دینداری و اعتماد رابطه مستقیمی هست؛ به‌گونه‌ای که در صورت چرخش ذهنی از ارزش‌ها و نظام باورهای دینی باید منتظر افول اعتماد و مؤلفه‌های آن مانند همکاری‌های داوطلبانه و تعهد به وظایف به‌عنوان تکالیف فردی بود. چنانچه اعتقادات دینی سست شود، نمی‌توان انتظار داشت که هنجارها و الگوهای عمل اجتماعی - که در جامعه ایران به میزان زیادی از دین مایه می‌گیرد - ملاک عمل قرار گیرد و بی‌هنجاری و خودتنظیمی فردی در جامعه مشاهده می‌شود. درواقع، پیش‌بینی‌پذیری و شفافیت در عمل متقابل از بین می‌رود و درپی آن، اعتماد اجتماعی نیز آسیب می‌بیند که بر روابط پایدار اجتماعی اثرگذار خواهد بود.

دین در حالت فعال خود، افراد را به همکاری و تعامل مثبت از نوع اظهاری و روابط گرم تشویق می‌کند. این فرایند به ایجاد سیستم‌های مشارکت فعال منجر می‌شود. جامعه ایران با

توجه به تاریخ دینداری مردمانش این قابلیت را دارد که براساس آموزه‌هایی که ملاک عمل را ثواب اخروی و خداپسندانه بودن در جهت رضای الهی قرار می‌دهد، نوع همیاری‌های بلاعوض و داوطلبانه از نوع متقابل تأخیری را هرچه بیشتر در قالب عضویت در انجمن‌های خیریه و مؤسسه‌های حمایتی فعال کند. همچنین، رفتار با نزدیکان و دوستان و حتی با افراد غریبه مثلاً در محل کار به شکل اخلاق‌گرایانه و همراه با تعهد و تکلیف نسبت به دیگران باشد. گیدنز از اعتماد بین‌شخصی و انتزاعی و مقایسه آن در جامعه سنتی و مدرن سخن می‌گوید. براساس توافق جامعه‌شناسان، ایران جامعه‌ای در حال گذار شناخته شده است. گیدنز چنین جامعه‌ای را دچار تزلزل در هنجارها می‌داند؛ درحالی که یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد دینداری همچنان از عوامل مهم اعتماد اجتماعی است. متوسط هم‌بستگی به دست آمده حدود ۰/۴ بوده است. البته، بیشتر تحقیقات سال‌های آخر دهه هشتاد حاکی از تضعیف دینداری و کاهش اعتماد بوده است (حیدری، ۱۳۸۸؛ سام آرام، ۱۳۸۹؛ عنبری، ۱۳۸۹؛ جوان، ۱۳۸۹؛ محمدزاده، ۱۳۹۰). چلبی در کتاب *نظم اجتماعی* مهم‌ترین عامل شکست هنجاری و بی‌اعتمادی در ایرانیان را افول ارزش‌های دینی و تنها راه درمان را نیز تقویت مذهب و همان راهکار دینی می‌داند.

کلمن در کتاب *بنیان‌های نظم اجتماعی* به تأثیر جامعه‌پذیری دینی در خانواده اشاره می‌کند و می‌گوید فرد در گروه‌های اولیه و کوچکی مانند خانواده و مدرسه به واسطه آموزش درست آموزه‌های دینی اعتماد را به شکل بنیادین در خود نهادینه می‌کند. در اسلام بر شکل‌گیری بینش انسان‌گرایانه مبتنی بر فطرت الهی و در نتیجه، مثبت‌اندیشی درباره دیگران و تقویت اعتماد اجتماعی در افراد تأکید شده است. آنچه از این فراتحلیل به دست آمد، وجود رابطه مستقیم بین دینداری و اعتماد و تأثیر کاهش دینداری بر کاهش اعتماد و شاخص‌های آن است.

برای بررسی تطبیقی رابطه دینداری و اعتماد در میان گروه‌های مختلف به مقایسه گروه‌های نمونه در تحقیقات پرداخته شد. شهروندان حدود ۷۲ درصد حجم نمونه را در مقایسه با جمعیت ۷ درصدی دانش‌آموزان و ۲۳ درصدی دانشجویان تشکیل می‌دادند. نتیجه تحلیل واریانس نشان می‌دهد با وجود اختلاف زیاد در اندازه اثر آن‌ها، تفاوت آماری در اندازه اثر این گروه‌ها معنادار نیست. این یافته نشان می‌دهد همسویی رابطه دینداری و اعتماد در تمام تحقیقات - که نتیجه را یک رابطه مستقیم دانسته است - با هم‌بستگی حدود ۰/۴ و جمعیت

بیش از ۸۲۰۰ نفر گویای این است که گروه‌های متفاوت جامعه صرف‌نظر از اینکه در کلان‌شهرها یا شهرستان‌های کوچک‌تر زندگی می‌کنند و اینکه چه تحصیلاتی دارند، دین و گرایش‌های مذهبی بر میزان اعتماد ایشان تأثیر مستقیم دارد. همچنین، به‌نظر می‌رسد تغییرات اعتماد سیاسی، انتزاعی و مشارکت اجتماعی در ایران با توجه به اینکه نظام سیاسی آن مشروعیت دینی دارد، تحت تأثیر دینداری است. با بالا رفتن دینداری، اعتماد سیاسی و نهادی و مشارکت نیز افزایش می‌یابد (و برعکس).

در ارزیابی اجمالی روش‌شناختی تحقیقات مربوط به دینداری و اعتماد در ایران اشاره به این نکته لازم است که در سنجش میزان دینداری تقریباً همه تحقیقات از طیف لیکرت در پرسش‌نامه استفاده کرده‌اند. این روش با وجود قوت‌هایی، ضعف‌هایی هم دارد؛ از جمله ترتیبی بودن سطح سنجش آن‌ها. همچنین، نبود تنوع روشی را می‌توان یک ضعف روش‌شناختی در سنجش این پدیده در مطالعات انجام‌شده در ایران دانست. سطح سنجش متغیرهای دینداری و اعتماد در تحقیقات به‌طور تصنعی شبه‌فاصله‌ای در نظر گرفته شده‌اند. نبود تناسب سطح واقعی سنجش متغیرها با آزمون‌های به‌کاررفته که در سطحی بالاتر، فاصله‌ای یا نسبی در نظر گرفته شده‌اند، یکی از ضعف‌های تحقیقات موجود به‌شمار می‌آید.

پی‌نوشت‌ها

1. Glock, Charles and Rodney Stark
2. Flanagan
3. John Field
4. Zetomeka
5. Anthony Giddens
6. Coleman
7. Ofe
8. Beritzer
9. Comte
10. Marx
11. Durkheim
12. Eyan Barbour
13. Peter Blau
14. sociability
15. Hervieu Leger

16. lineage of belief
17. Uliviye Riva
18. Coleman
19. Patnam
20. Jurgen Habermas
21. effect size
22. Kuhn
23. Mosteller & Bush
24. Comprehensive Meta Analysis Version 2.0
25. sampel saiz

منابع

- ازکیا، مصطفی و محمود توکلی (۱۳۸۵). «فرا تحلیل مطالعات رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی». *نامه علوم اجتماعی*. ش ۲۷. سایت اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی SID.
- اسماعیلی، رضا (۱۳۷۹). *بررسی اوضاع و ویژگی‌های فرهنگ عمومی استان اصفهان (گزارش تحقیق)*. تهران: اداره کل دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی.
- ایزانلو، بلال و مجتبی حبیبی (۱۳۹۰). «کاربرد فراتحلیل در تحقیقات اجتماعی و رفتاری: مروری بر مزایا، تنگناها و روش‌شناسی». *تحقیقات علوم فناوری*. د ۹. ش ۱. صص ۷۰-۸۲.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۷۳). *تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی*. ترجمه مریم وتر. تهران: کویر.
- باریور، ایان (۱۳۷۴). *علم و دین*. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. چ ۳. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- چلبی، مسعود (۱۳۷۵). *جامعه‌شناسی نظم*. تهران: نشر نی.
- دلاور، علی (۱۳۸۹). *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*. چ ۸. تهران: رشد.
- روشه، گی (۱۳۷۶). *جامعه‌شناسی تالکت پارسونز*. ترجمه عبدالحسین نیک‌گوهر. تهران: تیبان.
- رواء، اولیویه (۱۳۷۸). *تجربه اسلام سیاسی*. ترجمه محسن مدیرشانه‌چی و حسین مطیعی امین. تهران: الهدی.

تأثیر دینداری بر اعتماد... ابوتراب طالبی و همکار

- هریو لژه (۱۳۸۰). «انتقال و شکل‌گیری هویت‌های اجتماعی-دینی در مدرنیته». ترجمه سید محمود نجاتی حسینی. *نامه پژوهش*. س ۵. ش ۲۰ و ۲۱. صص ۲۸۷-۳۰۹.
- زتومکا، پیوتر (۱۳۸۷). *اعتماد: نظریه اجتماعی*. ترجمه غلامرضا غفاری. ج ۲. تهران: نشر شیرازه.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹). *پایان نظم: سرمایه اجتماعی و حفظ آن*. ترجمه غلام‌عباس توسلی. تهران: جامعه ایرانیان.
- قاضی طباطبائی، محمود و ابوعلی و دادهیر (۱۳۸۹). *فراتحلیل*. تهران: جامعه‌شناسان.
- کلمن، جیمز (۱۳۷۷). *بنیان‌های نظم اجتماعی*. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۷). *پیامدهای مدرنیت*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر مرکز.
- **منابع پژوهشی فراتحلیل:**
- احمدی، پژمان (۱۳۸۸). *بررسی میزان اعتماد اجتماعی و عوامل مرتبط با آن در بین جانبازان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. چاپ شده.
- امیری اسفنجانی، زهرا (۱۳۹۰). «تبیین جامعه‌شناختی تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی درون‌گروهی». *فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی*. ش ۴۲. صص ۲۱-۴۶.
- جوان، قاسم (۱۳۸۸). *بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در شهر مشهد*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. تهران: چاپ نشده.
- حیدری، سیامک (۱۳۸۸). *عوامل مؤثر بر اعتماد سیاسی در میان دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. تهران: چاپ شده.
- رحمانی خلیلی، احسان (۱۳۸۷). «معاشرت و مشارکت دو حلقه ارتباطی در تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی». *فصلنامه علوم اجتماعی*. ش ۵۴. صص ۵-۲۹.
- _____ (۱۳۹۰). «بررسی تأثیر دینداری بر مشارکت شهروندان تهرانی». *پژوهش‌نامه علوم اجتماعی*. س ۲. ش ۴. صص ۱۶۶-۲۰۰.
- سام آرام، عزت‌الله و همکاران (۱۳۸۹). «بررسی عوامل مؤثر بر میزان سرمایه اجتماعی در دانشگاه علامه طباطبائی». *فصلنامه علوم اجتماعی*. ش ۵۱. صص ۳۹-۸۰.

- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۴). «مدلی برای سنجش دینداری». *نامه جامعه‌شناسی ایران*. ۶۰. ش ۱. صص ۳۴-۶۶.
- شایگان، فریبا (۱۳۸۶). *بررسی عوامل تأثیرگذار بر اعتماد سیاسی*. رساله دکتری. دانشگاه علامه طباطبایی. تهران. چاپ شده.
- شایگان، فریبا و محمدحسین پناهی (۱۳۸۶). «اثر میزان دینداری بر اعتماد سیاسی». *فصلنامه دانش سیاسی*. س ۴. ش ۱. صص ۷۳-۱۰۸.
- صادقی ده‌چشمه، ستار و همکاران (۱۳۸۹). «سنجش اعتماد سیاسی و عوامل مؤثر بر آن در مراکز شهرستان‌های چهارمحال و بختیای». *فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی*. ش ۴۰. صص ۹۷-۱۲۲.
- طالبی، ابوتراب (۱۳۷۹). *تعارض بین کنش‌های اجتماعی و ارزش‌های اخلاقی مذهبی*. رساله دکتری. دانشگاه تربیت مدرس. تهران.
- عنبری، علی (۱۳۸۹). «تبیین جامعه‌شناختی میزان اعتماد مردم به پلیس در برخورد با یک مسئله اجتماعی در اهواز». *فصلنامه مطالعات و امنیت اجتماعی*. سایت اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی SID.
- کسانی، مریم (۱۳۸۷). *عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در بین جوانان شهر ایلام*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی. تهران. چاپ نشده.
- محسنی، منوچهر (۱۳۷۵). *بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران*. تهران: دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی.
- محمدزاده، حسین (۱۳۹۰). «عوامل مؤثر بر پیوستگی قوم‌گرایی سیاسی». *فصلنامه علوم اجتماعی*. ش ۵۴. صص ۲۰۱-۲۳۴.
- مظاهری، رضا (۱۳۸۴). *بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران. چاپ نشده.
- ملاحسنی، حسین (۱۳۸۱). *بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و نوع دینداری در بین دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان (استان گلستان)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. طرح تحقیقاتی وزارت ارشاد. دانشگاه تربیت مدرس. تهران. چاپ شده.

تأثیر دینداری بر اعتماد... ابوتراب طالبی و همکار

– هلالی ستوده، مینا (۱۳۸۹). «رابطه گونه‌های دینداری و سرمایه اجتماعی». *جامعه‌شناسی کاربردی*. ش ۴۲. صص ۹۵-۱۲۰.

- Luhman, N. (1979). *Trust and Power*. New York: John Wiley.
- Stone, W. (2001). "Measuring Social Capital: Towards a Theoretically Informed Measurement Framework for Researching Social Capital in Family and Community Life". *Australian Institute of Family Studies, Research Paper. No. 24*. Melbourne.
- Uslaner, E.M. (1999). "Trust but Verify: Social Capital and Moral Behavior, *Social Science Information*". Vol. 38. March, Pp. 29-56.
- Wall, E., G. Ferrazzi & F. Schryer (1998). "Getting the Goods on Social Capital Rural Sociology". 63 (2). Pp. 300-322.